

Palydėtas į gimtąją Žemaitiją

In memoriam Vincas Urbutis

Ryšys su gimtąja žeme be galo svarbus daugumai vyresniosios kartos lietuvių. Dėl šio ryšio mūsų žmonės sugrįžta iš amerikų, sibirų, iš paties pasaulio krašto – bent jau atgulti amžinojo poilsio. Į gimtąją Žemaitiją amžinojo poilsio sugrįžo ir įžymus mokslininkas kalbininkas profesorius VINCAS URBUTIS (1929 m. vasario 26 d. – 2015 m. liepos 12 d.). Vilniaus universiteto baltistai per patį vidurvasarį jo urną su pelenų saujele palydėjo į Židikų kapines. Čia jam buvo ištarti paskutiniai kolegų ir mokinių žodžiai.

Vincas Urbutis buvo ir išliks didžiausias autoritetas dabartiniams ir ateities baltų kalbų žodžių kilmės ir darybos tyrėjams. Visą savo gyvenimą jis dirbo tyliai, nesiafišuodamas, nelaukdamas pagyrimų. Dirbo pačiam mokslui. Be jokios abejonės, profesorius buvo tikras ir didis mokslininkas.

Jau pirmoji Vinco Urbučio, filologijos mokslų kandidato, disertacija „Lietuvių kalbos leksikos homonimų susidarymo būdai“ (1955) rodė, kad į kalbos mokslą atėjo galinga jėga – žmogus, turintis didžiulį norą ir išskirtinį talentą skverbtis į žodžių istorijos paslaptis. Šiame darbe pirmą kartą baltų kalbotyroje buvo nuodugniai išanalizuoti didžiuliai leksikos klodai, aptarti žodžiai, turintys tą pačią raišką ir visiškai skirtingas réikšmes (tokie kaip *gėris* „gerumas“ ir *gėris* „gėrimas“, *kasà* „pynė (plaukų ar svogūnų)“ ir *kasà* „vieta, kur atliekamos piniginės operacijos“, *dagùs* „kuris gerai dega“ ir *dagùs* „kuris duria“, *įvairúoti* „būti įvairiam“ ir *įvairúoti* „vairuoti į kur nors“, *žemėti* „darytis žemesniam“ ir *žemėti* „darytis žemės spalvos“), atskleisti jų atsiradimo šaltiniai ir priežastys, nurodytos visos galimos rūšys. Deja, šis unikalus veikalas nebuvo išspausdintas – Vilniaus universiteto bibliotėkoje išliko tik jo rankraštis.

Apgynęs disertaciją, Vincas Urbutis daugiausia dėmesio skyrė sinchroninei lietuvių kalbos daiktavardžių darybai. Išstudijavo naujausią žodžių darybos literatūrą, paskelbė keletą įsimintinų darbų apie sudurtinius ir galūnių darybos daiktavardžius (1961), „Lietuvių kalbos gramatikos“ pirmajam tomui (1965) parašė didelį skyrių „Daiktavardžių daryba“. Už šį darbą 1977 m. jam su kitais buvo paskirta Lietuvos valstybinė premija. Vincas Urbutis – pirmasis sinchroninės žodžių darybos teoretikas baltų kalbotyroje. Jo habilituoto daktaro disertacijoje ir monografijoje „Žodžių darybos teorija“ (1978, 2 leid. 2009) tiksliai ir motyvuotai nusakyti sinchroninės ir diachroninės žodžių darymo analizės skirtumai, sukurti ir apibrėžti dabar jau visų lietuvių kalbininkų

Nuotrauka iš Vilniaus universiteto Baltistikos katedros archyvo

vartojami terminai (*darybos motyvacija, darybos tipas, darybos kategorija, darybinė ir morfeminė analizė, darybinė reikšmė, darinys, vedinys, dūrinys* ir daugelis kitų). Šis veikalas ilgai išliks nepraleikiama parankine daugelio baltų kalbų tyrėjų knyga.

Vinco Urbučio plunksnai priklauso daugybė nepaprastai vertingų etimologijos studijų: jose pateikiama puikiai argumentuotų baltų kalbų žodžių kilmės aiškinimų, motyvuotai atskleidžiančių kalbos reiškinių tarpusavio priklausomybę. Jam, kaip ir bet kuriam žodžių istorijos tyrėjui, buvo svarbu nustatyti, ar žodis yra *veldinys*, t. y. savo pačių kilmės, ar *skolinys*, t. y. paimtas iš kitų kalbų. Pavyzdžiui, radęs neginčytinų atliepinių prūsų ir latvių kalbose, jis įrodė, kad būdvardis *trumpas* sietinas su šaknies *trup-* žodžiais ir yra senas baltų kalbų žodis (intarpinio veiksmazodžio vedinys), priklausančiantis bendrajai baltų leksikai. O štai kartotiniai (iteratyviniai) dabartinės lietuvių kalbos veiksmazodžiai *lasyti, lasioti* „rankioti“ rodo, kad jų pamatinis žodis *lesti* „sna-pu imti maistą“ anksčiau turėjo ir platesnę reikšmę „rinkti“; tai leidžia jį susieti su germanų kalbų veiksmazodžiu, reiškiančiu „rinkti, skaityti“ (plg. gotų *lisan*, islandų *lesa*, vokiečių *lesen*, norvegų *lese*). Dauguma Vinco Urbučio etimologijos tyrimų paskelbti žurnale „Baltistica“ (jis – ilgametis šio žurnalo redaktorių kolegijos narys) ir dviejose knygose „Baltų kalbų etimologijos etiudai“ (1981, 2009). Atskirai Vincas Urbutis yra rašęs apie skolinius: Martyno Mažvydo slavizmus (1962), baltarusių kalbos lituanizmus (1969), senuosius lietuvių kalbos slavizmus (1991, 1993).

Galima drąsiai teigti, kad žodžių istorijos, žodžio gelmių, žodžių pradžios tyrimas buvo pati didžiausia mokslininko Vinco Urbučio aistra (o juk žinoti pradžią – tai perprasti reiškinio esmę, prigimtį!). Jį domino ne tik gerai žinomi bendrinės kalbos žodžiai, iš kažkur jis vis atkrapštydavo jų, įdomiausių ir negirdėtų. Pradėjęs lukštenti jų kevalus, atrasdavo, kad tie žodžiai arba rodo lietuvių kalbos giminybę su slavų, germanų ar net senosiomis antikinėmis kalbomis, arba yra tikri lietuvių kalbos perliukai, tik laiko dulkių apnešti. Parašyti ir mokslo leidiniuose paskelbti tokią daugybę novatoriškų, gerai argumentuotų žodžių kilmės aiškinimų reikėjo nepaprasto pasiryžimo, kruopštumo, talento ir, be abejonės, didžiulės mokslinės aistros.

Mokslininką traukė ir dar viena kalbotyros sritis – baltų leksikografijos istorija. 1963 m. jis paskelbė studiją „Senieji latvių kalbos žodynai“, kiek vėliau – keletą straipsnių apie seniausius lietuvių kalbos paralelinius žodynus: Konstantino Sirvydo, Kristijono Gotlibo Milkaus, vadinamąjį klaipėdiškių žodyną ir jo leksikografinius šaltinius. Šiuose darbuose ne tik atskleistas pasirinktų žodynų straipsnių savitumas, jų reikšmė baltų kalbų ir kultūrų istorijai, bet ir aiškiai išdėstyti istorinės leksikografijos tikslai: „Senieji žodynai gali būti tyrinėjami įvairiais požiūriais. Požiūris mažų mažiausiai gali būti dvejopas: 1) *leksikografinis*, kada tyrinėtoji rūpi išsiaiškinti, kokiais leksikografijos principais bei metodais yra rėmęsis autorius, parinkdamas savo žodynui žodžius, juos grupuodamas, aiškindamas reikšmes bei duodamas kitų kalbų ekvivalentus,

nurodydamas gramatines, stilistines ir pan. ypatybes, iliustruodamas žodžių vartojimą frazėmis ir t. t. ir 2) *leksikologinis*, kada tyrinėtojas domisi ne žodyno sudarymo „menu“, o jame esančiais žodžiais, šių dienų kalbininko akimis juos skirstydamas į archaizmus, įvairių tipų darinius, skolinius ir t. t. Leksikografijos raidai nušviesti pakanka leksikografinės žodyno apžvalgos, tačiau praktiškai senųjų žodynų tyrinėjimas labai dažnai turi ir istorinės leksikologijos elementų, ir tai visai natūralu, nes senieji žodynai juk kartu yra ir kalbos paminklai“, – rašė Vincas Urbutis 1963 metais. Taigi jo indėlis į lietuvių leksikografijos teoriją tikrai neginčytinas.

Pastarasis Vinco Urbučio gyvenimo dvidešimtmetis buvo skirtas ne tik darybos ir etimologijos tyrimams. Su didele aistra jis įsitraukė į kovą už lietuvių kalbos išsaugojimą šių dienų Lietuvoje. Žodžių kilmės ir darybos tyrėją iki širdies gelmių rūstino beįsigalintis kalbos politikos liberalumas. Iki paskutinės dienos jis negalėjo pritarti Lietuvoje oficialiai leidžiamam neadaptuotam svetimos kilmės vardų rašymui, gresiančiam leidimui nelietuviškas piliečių pavardes rašyti lietuviams nepriimtinais rašmenimis ir kitiems su mokslu (net ir su Lietuvos Respublikos Konstitucija) prasielenkiantiems sprendimams. Straipsniuose periodikoje, knygelėse „Kalbos išdavystė“ (2006, 2 leid. 2007) ir „Vardų pradžiamokslis“ (2010) pateikdamas tikslus ir taiklius argumentus jis kritikavo ir Valstybinę lietuvių kalbos komisiją, ir kolegas kalbininkus. Savo rašiniuose Vincas Urbutis pademonstravo ištikimybę mokslo tiesai ir kaip mokslininkas tikrai yra daug kur teisus. Daugelis ir kitų, ypač vyresnės kartos, kalbininkų viešai reiškė nepasitenkinimą, kai 60-ajame VLKK nutarime buvo leista pernelyg laisvai elgtis su svetimvardžiais (kas nori, gali rašyti juos originalo forma, o kas nori, tegul adaptuoja pagal jau senokai nusistovėjusias taisyklės). Nuo to laiko Lietuvos raštijoje prasidėjo tikra painiava. Tik praėjus kokiai dešimčiai metų būrys visuomenės veikėjų, aktyviai remiami keletu žinomų kalbininkų, ėmė reikalauti tą liberalųjį nutarimą atšaukti: pasipylė straipsniai laikraščiuose ir žurnaluose, laiškai į valdžios institucijas. Vienas iš aktyviausių šioje veikloje buvo profesorius Vincas Urbutis. Jis kategoriškai, be jokių išlygų reikalavo uždrausti svetimvardžius rašyti tik originalo kalba (net specialiuose moksliniuose straipsniuose, teatrų ar koncertų afišose). Siūlymai tų kalbininkų, kuriems atrodė, kad atšaukti minėtą nutarimą be išlygų jau per vėlu, kad jį galima tik koreguoti ieškant kompromiso (pavyzdžiui, adaptuoti vardus vadovėliuose, periodinėje spaudoje, grožinės literatūros vertimuose ar pan., bet leisti rašyti jų originalias formas mokslo straipsniuose, kuriuos skaito tik tos srities specialistai; galima būtų teikti pirmąjį originalų užrašymą knygų autorių, koncertų atlikėjų ir teatro aktorių vardų afišose ar programose, o skliaustuose duoti adaptuotą jų variantą ar pan.) profesoriui atrodė kaip nepateisinamas pataikavimas lietuvių kalbos naikintojams. Visais laikais jis buvo asmenybė, kuri niekada nenusižengia savo principams.

Vincas Urbutis dėstė Vilniaus universitete nuo 1954 iki 1994 metų. Nuo 1974 m. – Baltų filologijos katedros profesorius. Pirmo kurso lituanistams jis skaitė kalbotyros

įvado paskaitas ir vedė seminarus, vyresniesiems dėstė specialųjį žodžių darybos kursą, vadovavo daugybei kursinių, diplominių darbų, buvo penkių aspirantų (dabartinių doktorantų) vadovas. Studentai reiklojo Vinco Urbučio gerokai prisibijodavo, o studentės net jo žvilgsnio vengdavo. Tiesmukiškas jo žemaitiškas būdas nepripažino jokių diplomatinių gudrybių, nedarbštiems ar nenuovokiems studentams dėstytojas negailėdavo pašiapių ar net kandžių pastabų. Tačiau jo žodžių jokia būdu niekas negalėjo palaikyti nuobodžiu ar įkyrių vyresnio žmogaus moralizavimu. Iš vieno, bet taiklaus pasakymo studentui būdavo aišku, ko vertas ir jis pats, ir jo darbas. Daugelį studentų rašinių dėstytojas įvertindavo vos patenkinamai. Bet, pajutęs studento norą rimtai dirbti, įžiūrėjęs menkiausią kalbininko kibirkštėlę, mokslininkui reikalingos nuovokos užuomazgų, Vincas Urbutis buvo pats geranoriškiausias ir atidžiausias mokslinio darbo vadovas: detalai išaiškindavo mėdžiagos rinkimo ir klasifikavimo principus, ištaisydavo klaidas, diskutuodavo su studentu kaip su sau lygiu. Net ir geriausiems savo mokiniams buvo reiklus, griežtas, bet teisingas vertintojas. Tokį vadovavimo moksliniams darbams stilių su dėkingumu prisimena visi jo vadovauti studentai ir doktorantai: Aleksandras Vanagas, Stasys Keinys, Evalda Jakaitienė, Rūta Žukaitė-Buivydienė, Saulius Ambrasas, Dovilė Rimantaitė-Svetikienė, Birutė Kabašinskaitė ir kiti. Tokių mokinių jis turėjo ne tiek jau daug, bet užtat – mylinčių, gerbiančių ir ištikimų. Jiems jis atskleidė savo mokslinio darbo principus – niekada nenusikalsti mokslo tiesai, apie sudėtingus dalykus kalbėti ir rašyti kaip galima paprasčiau (tai jokia būdu nereiškia, kad primityviau), po painiomis frazėmis neslėpti savo neišmanymo. Iš jo buvo galima mokyti kruopštumo, atidumo faktams, minčių aiškumo ir jų raiškos skaidrumo.

Profesorius buvo gana uždaras žmogus, į draugus niekam nesipiršo, turėjo keletą ištikimų bičiulių, su kuriais pėsčiomis ar slidėmis keliaudavo po Vilniaus apylinkes, kurdavo laužus, papolitikuodavo, kartais žavėdamasis, kartais tūždamas komentuodavo „Žalgirio“ ar Lietuvos rinktinės krepšininčių žaidimą. O štai žvejoti jis mėgo vienas. Apie save patį, savo asmeninį gyvenimą Vincas Urbutis kalbėdavo trumpai ir nenoriai. Net ir apie savo planuojamus ar dirbamus darbus dažniausiai nutylėdavo, suprask – padarysiu, tada pamatysit. Anais visuotinio planavimo laikais kategoriškai atsisakėdavo rašyti bet kokių planus, programas, nes laikė tai nereikalingu laiko švaistymu. Katedros kolegos kartais net pyktelėdavo, nesuprasdami, kodėl šiam nepalenkiamam žemaičiui nemalonių pareigų galima išvengti, o visi kiti priversti prie tų įkyrių darbų ilgai plušėti. Fakulteto vadovai, ko gera, į jo nusistatymą nieko viešai neplanuoti ir tuščiai nežadėti pikčiau nereaguodavo, nes suprato, kad šitas kieto charakterio žmogus dirba tik tai, ką gerai moka, išmano, ką jaučia esant prasminga.

Iš šios žemės iškeliavo tikrų tikriausias žemaitis – atkaklus, užsispyręs, nekalbus. Labai darbštus ir padorus žmogus, savo krašto, savo gimtosios kalbos patriotas. Toks jis išliks kolegų ir mokinių atmintyje. Tebūna jam lengva gimtosios Žemaitijos žemė.

Evalda Jakaitienė